

նազխուած իւնն էր. կրնամք ըսել թէ գիււ-
նազխուած իւնը եւ սուտ քաղաքավարութիւ-
նը այժմու աշխարհականաց ճիշդութեամբ իւ-
նըն ու կեղծաւորութիւնն է: Ուրեմն զոր ա-
ւելի շատ էր. հին ատենի ճիշդութեամբ իւնը
թէ հիմակուանը: Եթէ գարձեալ տարակու-
սիս, բարձրացիր մտքովդ ու գիտէ նայէ թէ
ինչէր կանցնին այժմու եկեղեցականաց, աշ-
խարհականաց, իշխանաւորաց, սոսկականաց
եւ ամենայն դասու ընկերութեանց մէջ.
տես ինչ անիրաւութիւններ ընել կուտան
անոնց անտանելի նախանձը, անհաշտ ատե-
լութիւնը, անկուշտ շահասիրութիւնը, ան-
խիղճ անզգամութիւնը եւ անաստուած կեղ-
ծաւորութիւնը, եւ այնուհետեւ չես զար-

մանար թէ ինչու համար դժուար է այժմու
ժամանակիս գիտուածներուն ստոյգ պատ-
մութիւնները գիր անցընելը: « Ես ասացի ի
զարմանալ իմում՝ թէ ամենայն մարդ սուտ
է » կըսէ Դաւիթ մարգարէն. կարծեմ՝ քիչ
բան կ'ապկսի որ դուն ալ զարմանաս ու դո-
չես ինծի հետ թէ ամենայն մարդ ճիշդութե-
ւ, այսինքն կեղծաւոր փարիսեցի է՝ տէրու-
նական վայերուն արժանաւոր. եւ ոչ թէ մի-
այն եկեղեցականը կամ կրօնաւորը, եպիս-
կոպոսը կամ վարդապետը. եւ եթէ ամենայն
ճիշդութեամբ կեղծաւոր չէ, ասոր տարակոյս
չկայ որ ամենայն կեղծաւոր ճիշդութեւ է, եւ
ամենայն կեղծաւորութիւն՝ կատարեալ ճի-
շդութեամբ չի:

Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ո Ր Գ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի Գ Ա Ի Ա Ռ Ի Ն Ք Ե Ր Ս Ո Ն Ի, Ի Պ Ե Ս Ա Ր Ա Պ Ի Ա ԵՒ Ի Փ Ո Տ Ո Ղ Ի Ա

(Նարայարութիւն.)

Քիչեւ կամ Քիչեւ, Պետարապոյ առաջին զաւառա-
կան քաղաքն է: Պետարապոյ ըստած բարեբեր երկիրը
հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր եկած են նայրենագուրկ Անցի
Հայեր, քիչ ժամանակի մէջ ծաղկեր են վաճառականու-
րեամբ եւ մշակութեամբ, եւ պայծառացուցեր են իրենց
հաւատը՝ պայծառ եկեղեցիներ կանգնելով:

Քիչներ շինուած է Պրկ գետին աջ եզրքը, ունի բնա-
կիւ 86,861, եւ տուր իրեն 20,000. եկեղեցիք 17, իսկ
սինակոկայք եւ աղօթատունք Հրէից 28, կիմնագիւ, երկու
Նանագական Ասումնարանք, եկեղեցական դպրոց Ռու-
սաց, մասնաւոր անձանց վեց դպրոց, ռուսամարանք աղջ-
կանց համար, աղքատանոց, որրանոց եւ հիւանդանոց:
Այս քաղաքը քառասուն տարիի չափ էր Արքեպիսկոպոսա-
րան Հայոց Պետարապոյ եւ Նոր-Նախիջեանի: Յիշատակաց
արժանի գործքեր ունին այս քաղաքիս մէջ հանգուցեալ
Առաջնորդ Գրիգոր եւ Ներսէս Արքեպիսկոպոսանք. որոց
առաջինն՝ Պողոս եւ Աղեքսանդր կայսերաց ժամանակը շատ
միջոցներ ունեցեր է այս քաղաքիս մէջ ընդարձակ հողեր
առնելու քաղաքին մէջ եւ Առաջնորդական տուններ շինե-
լու, զորս ըստ մասին եւս աւելցուցեր է Ներսէս Առաջնոր-
դը (յետոյ Կարուղիկոս), քե եւ այժմ մեծամեծ շինութեանց
եւ նորոգութեան կարօտութիւններ ունին այն շինուածք-
ները: Այս շինուածքները իրենց այգիովն են իրեն քաղա-
քին կեդրոն. իսկ եկեղեցին որ յանուն սրբոյ Կուսին՝ է
քաղաքին հին բաժնին մէջ, փոքր եւ հնացեալ, քե եւ մա-
քուր: Եկեղեցին է հնաձեւ կամարակապ, բարձր, եւ ունի
ժամատուն փոքրիկ: Հին յիշատակարան չունի, բայց Տա-
ճարին դրան ձակաւորն վրայ նորոգութեան համար գրուած
է այսպէս.

ՇՆՈՐԸՆԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՕԴԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՄԸ ՆՈՐԻՆ. ՆՈՐ Ի
ՆՈՐՈՅ ՇՆՆԵՑԱԻ ՔԵՆԵՆԻՈՒ ՍՈՐԻՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵՎԵԼՅԵՆԻՆ

ԵԶԱՅԲԱԹԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱԹՆ ԴԱԹԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՒԴԱՌՈ-
ՍԻ ԱՐԳԵԱՄԸ ԵՒ ԾԱԹՈՒԹ ԲՈՍՏԱՅԻ ԱՆԵՏԻԹԻ ՈՐԴԻ ԱՆԴՈՒ-
ՐԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՏԻՆ ԻՌԻ ԶԻՆՄՈՒԹԻՆ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ԱՏԵՓԱՆԻՆ.
ԸՆԴ Պ. ՄԿԲՏԵՒ, ԵՒ ՈՐԴԻՆ Պ. ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՏԻՆ
ՄԱՆԱՆԻՆ, ԵՒ ՄՕՐԵ ՄԱՆՏԵՍԻ ԼԱՆԻԿԻՆ ՅԱԿՈԲԱՆԻ ՈՐԴԻ ԶԱԳ-
ԼԱՆԵԼԵԱՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՏԻՆ ԼՈՒԳՍԻՆԻՆ. ՄՕՐԵ ՄԱՆՏԵՍԻ ԶԻԼԼԻ
ԽԱԹՈՒՆԻՆ, ԱՂԲԵՐՄԱՆՏԻ ՄԵԼԻՔԱՆԻ ՈՐԴԻ ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ ԵՒ
ԿՈՂԱԿՏԻՆ ՏՈՒԿԻՆ ԵՒ ՈՐԴԻՆ ՏԻՐԱՅՈՒ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԱԵՒԱՏԱ-
ԻՈՐ ՏԻՐԱՅՈՒ ԳԼՈՐԳԻՆ, ՄԱՍԵԱԿՏՈՒԹԵԱՄԸ ԵՒ ԲՈՂՈՐ ԺՈՂՈ-
ՎՐԴՐՈՅ ԼԱՄԱՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՆ ԵՒ ՆԵՋԵՆԵԼՈՅ ԼՈՒԿԱՆ ՏԵՐ ԼՈՒ-
ՍԱԻՈՐԵՍԵՆ ԱՄԷՆ: ՇԵՆՈՒՆԵԱՒ ԶԵՌԱՄԸ ԵԱՇԵԻ ՔԱՂԱՅՈՑ ՎԱՐ-
ԴԱՆԻՆ ԹՈՒՆԻ ՓՐԶԱԿԱՆԻ 1804. ԿԻ ԼԱՅՈՅ ԹՎԻՆ 1253 ԵՂԵԻ:

Այս եկեղեցւոյ դրան առջեւն է գեղեցիկաբն գերեզման
արժանայիշատակ Հայկազն Խիսանին Մանուկ Պէյի Միր-
զայեան Ռուսմուգլայ, եւ եկեղեցւոյ որմոյն մէջ ամփո-
փեալ մարմարիոնեայ արձանագրութիւնը այս է.

ԱՌԱՋԻ ԱՅՍՐ ԱՐԶԱՆԻ ՈՐՄՈՅ ՏԱՆԱԻ, ԼԱՆԳԶԻ ՄԱՐԻՆԻ ԴՐԱ-
ԿՈՒՄԱՆ ՊԷՅԻ ԵՒ ՏԵՅԱՏԱԻԹԵՅԻՆԻ ՍՏԱՍԿԻ ՍՈՎԵԹԵԱԿ ԵՒ
ԿԱԻԱԼԵՐ ՄԱՆՈՒԿ ՊԷՅԻ ԼԱՆԳԱՆԵԼՈՅ ԻՅՈ ՅՈՒՆԻՍԻ 1817. Ի
48 ԱՄԻ ԿԵՆԱՅ ԻՐՈՅ:

Կան եւ քանի մի գերեզմանք, որոց մէջ միայն ականաւոր
են Մանուկ Պէյի զատեցը՝ Մարիամայ եւ Դայիանեայ,
որոց առաջինն վախճանեալ է ի 24 Փետրուարի 1822, եւ եր-
կրորդն յ 3 Փետրուարի 1824 ամի, եւ մօրն Գրիգոր Արքե-
պիսկոպոսի Եղորտ Թիկոնոյ Զաքարեան՝ վախճանելոյ ի
1817, ինոյնմբերի 20:

Եկեղեցին ունի բաւական հին գարդըր, սրբոց մասունք,
հնաձեւ խաչեր, ասղնեղործ զգեստներ: Առաջնորդական
Աթոռն եւս, ինչպէս նաեւ Ագգիւրմանին եւ Գրիգորուպոլ-
սինը, շինուած են բաւական գեղեցիկ հին ձևով, նոյն-
պէս Գրիգոր Եպիսկոպոսին անունը վրան քանդակուած:

եկեղեցւոյ պարսպին մէկ կողմն են եկեղեցական կրպակներն եւ տներ՝ հնացեալ եւ անարդիւն . պարսպին մէջ են Հոգեւորական Կառավարութիւնը եւ ժողովրդական Դպրոցը :

Այս քաղաքիս Հայոց հասարակութիւնը մինչեւ ութնաւոր հոգւոյ կ'աննի, եւ ասելի կ'ըլլի է քաղաքականութեան մէջ . ուստի կան եւ ազնուականք եւ կալուածատէրք եւ վաճառականք , որ օտար ազգաց մէջ անգամ իրենց հանճարովն եւ կարողութեամբ ականաւորք են , ինչպէս Դաւիթ , Արզար եւ Անդրեաս եղբարք Զաքարեանք , Աւետիք Աղա Յոնանեան , Կարապետ Աղա Անուշեան , Կարապետ Աղա Կոյաւեան , Մանուսի Կարապետ Մուրատեան , Յովակիմ Աղա Փոփով , Ռաֆայեանք , Լեւոնեանք , Սիրեքճեանք եւ այլք : որոց մէջ շատերն են տերութեան աստիճանաւորք , եւ առ հասարակ ուսումնասէր եւ բանիրուն անձինք : Միայն այն է ցաւալին որ հայերէն չգիտնալը եւ տաճկերէն խօսիլը շատերուն վրայ արմատացած է մինչեւ ցայսօր : —

Սրբազան Առաջնորդը յետ հանդիսաւոր այցելութեան՝ բազմախումբ ժողովրդով խնորր եկեղեցին , միւս օրն այցելութեան ելաւ Նաճանգապետին Պետարապիոյ , Ռուսաց Արքեպիսկոպոսին , եւ վերոյգրեալ պատուելի երեսեկաց քաղաքին : Միւս օրն գնաց Հոգեւոր Կառավարութիւնն , եւ խոր վերազննեց բոլոր նորա գործառնութիւնքը : Ապա ժողովրդական դպրոցը գնաց , ուր երեսնիս չափ Հայ աշակերտք կուսանին . բայց այս տեղ հազիւ երեսեկցաւ նշոյլ յառաջադիմութեան , եւ դեռ նոր սկսած են տղայք հասկանալ հայերէն բառեր , իսկ ուսսերէն լեզուն չափաւոր : Մի գարմանար , սիրելի ընթերցող , այս տեղերուն դանդաղաբայ շառաջադիմութեան . միտքդ ընդ որ քսան տարի առաջ քահանայքն եւս հայերէն չգիտէին խօսել . քսան տարի առաջ այս կողմերուս Հայք կենրեր ինքն իրեն՝ անձանօր տեղեր իւր հայութիւնը ծածկել եւ ինքզինքը Մոլոտովան անուանել :

Սրբազան այցելուն վերանստու լինելով եւ վիճակային կալուածոց , երրորդ օրն՝ այն է ի 25 Ապրիլի ուղևորեցաւ ի Ննչեստ , որ երեսուն վերստի հեռի է Բիշնեէն՝ բարերեր եւ վայելչազարդ հովաթի մէջ , եւ կատուկանի Մանուկ Պէյի որդւոյն Յովհաննու Մուրատ Պէյի Միրզայեան . չորս հազարի չափ բնակիչ ունի , որոց հարիւր յիսունն են Հայք , եւ ունին հասարակ փայտաշէն եկեղեցի մի շինեալ արդեամբք Մանուկ Պէյի , յորում է եւ շիրիմ բոսին նորա , որդւոյ Յովհաննու Մուրատ Պէյի : Մանուկ Պէյ իշխանագանց սովորութիւնն է որ իրենց պաշտօնատարքը լինին հայազգի նորահաս կրթեալ , տնտեսականութեան հմուտ անձինք . սոցա այժմու գլխաւոր Կառավարիչն է Մարտիրոս Աղա Նազարեանց՝ պատուական անձն : Հնչեստին մէջ է Մուրատ Պէյի նորաշէն պալատը՝ եռաշարիկ , եւրոպայի հարուստ ճարտարապետութեամբ շինուած , արձաններով եւ քանդակներով դրսի բոլոր պատերը զարդարուած . միջի զարդերուն եւ փառաւորութեանցը մէջ աչքի զարնելու բան է հարուստ գրատունը : Մեծ դահլճին մէջ դրուած են Մանուկ Պէյին կենդանագիրքը՝ Մոլոտաիոյ հնաձեւ զարդարուն հագուստով , եւ Ռուսիոյ ասպետութեան նշաններով զարդարուած . կան եւ այլ քանի մի երեսելի նկարք , որոց մէկն ալ է Հայկազն Յովհաննէս Կոստանդեան Ալվազովսքոյ նկարը : Տանը շրջապատը մեծամեծ պարտեզներ կան՝ հանդերձ ջերմանոցով եւ այգիներով եւ ճարտարարուեստ ճեմելիքներով : Տնտեսական կառավարութիւնն է ըստ ամենայնի եւրոպական . ունի երկրագործութեան շուկեշարժ մեքենայք եւ այլ շատ տեսակ գործիքներ՝ վայելուչ կարգաւ :

Այս գիւղաքաղաքը մտած ժամանակներս՝ ընդ առաջ ելաւ Մոլոտաիացի քահանայն իւր եկեղեցւոյ դուռը՝ զգեստով եւ եկեղեցական զարդերով . բայց ժամանակին կար-

ճութենէն մեք փութացանք մեր եկեղեցին , եւ միայն ի վերադարձին մերում՝ երբ քահանայն նոյն պատիւր տուաւ , սուրբ Խաչը համբարելով սրբազան Առաջնորդը մտաւ եկեղեցին եւ լսեց նոցա բարեմաղորութիւնը :

Վեհազն Իշխանը Մուրատ Պէյ արդէն մեծ պատրաստութիւն ունի շինելու այս տեղ հոյակապ եկեղեցի եւ Դպրոց : ազգին աղքատ տղայոցը համար : Սրբազան Այգելուն՝ ինչպէս իւր քարոզութեան մէջ՝ հանդիսաւոր պատարագին ժամանակը ի 26 Ապրիլի ծանոյց , նոյնպէս եւ բարեկամական նամակաւ առ Մուրատ Պէյն ի Փարիզ՝ խնդրեց որ փութացրէ իւր բարի դիտաւորութեան կատարումը :

Այն օրը դարձանք կրկին ի Բիշնեւ , եւ երկրորդ օրը ուղևորեցանք յՕրնէյ քաղաք :

Օրնէյը Ռեուր գետին վերայ է , եւ ունի ասելի քան 6,600 բնակիչ , երեք եկեղեցիք , 5 դպրոց եւ մի նաճանգական ուսումնարան : Հայ բնակեաց թիւը յիսունի չափ է՝ ըստ մեծի մասին չքաւոր : Բայց 3 վերստ հեռի է Գրեզոր Ֆերմատ Պէյին Միրզայեանց՝ Մանուկ պէյի կրտսեր որդւոյն կալուածք , ուր կրնակի Հայկազն Աղա Նիկողայոս Յարութիւնեան Յորջանեանց՝ պատուաւոր Վերատեսուչ նաճանգական Ուսումնարանին Օրնէյի , միանգամայն եւ կառավարիչ Տնտեսական եւ հարկապահանջութեան մասին Օրնէյ քաղաքի . վասն զի քաղաքիս այս մասերն կապալաւ Ֆերմատ Պէյին ձեռքն են :

Օրնէյ քաղաքին մէջ հինգ տարի է ի վեր սկսած է շինուիլ , եւ արդէն պատերը բարձրացած , մէկ նոր եկեղեցի արդեամբք հայազգի ազնուական Աղա Դաւիթ Անդրեասեան Զաքարեանց , եւ յուսալի է որ շուտով վերջացրեն նա այն փոքրիկ՝ բայց մեծածախ շինութիւնը . առ այժմ գոհ լինիմք Հոգեւոր իշխանութեան խնամակալութենէն , որ ժամանակաւորապէս Աղօթարան մը կանգնէր է այն եկեղեցւոյ պարսպին մէջ , եւ նշանակեր է քահանայ՝ որ այն սակաւարիւ ժողովուրդը կ'ոմովէ :

Քաղաքիս 15 վերստ հեռի կրնակի հայազգի կալուածատէր Աղա Կարապետ Պալեօզ իւր սեպնական գիւղին մէջ , որոյ ընդարձակահիստ անտառախիտ եւ գեղեցկադիր բլրին վրայ շինելու վրայ է գեղեցիկ ամառանոցը : Հայք է առ տասն գաւաակաց , եւ տէր բարեպաշտ գրողաստանի , ազգասէր , խոհական եւ բազմափորձ մարդ :

Օրնէյէն ուրտուն վերստ հեռի է Պեյց կամ Պըլց քաղաքը . ականաւոր են սորա Տօնավաճառները , որոց մէկուն պատահեցանք , եւ կծախուին այս տեղ հազարաւոր եղիւք , Պետարապիոյ ձիւր եւ Աստորիոյ զանազան կառքեր : Ունի 6800 բնակիչ , 2 եկեղեցի քրիստոնէից , եւ եօթն սինակոկալ Հրեից , Նաճանգական Ուսումնարան եւ այլն : Այս քաղաքը եւ շրջակայ գիւղերը կրնակին Հայք մինչեւ հարիւր յիսուն . եւ ինձ ինչ մեծ ուրախութիւն եղաւ՝ երբ տեսայ Հայուն հայերէն խօսիլը , որում քանի օրէ հետէ մեծ կարօտութիւն կըսէի . միայն թէ այն հայերէնն ալ մէկ նոր եւ ինձ համար անձանօր բարբառ էր . մինչեւ շատ հետեւեցայ , եւ ինչպէս այս տեղ՝ նմանապէս մինչեւ որ գնացի Կամենից՝ գրեցի սերտեցի շատ կերպ կերպ ոճեր եւ նախդիրները եւ արտասանութիւնը . ինձ ով պիտի հասկըցնէր Հայուն մը առաջին անգամ բերանը բացածին պէս ըսած խօսքը թէ « Չօրօյիլիք ձեր հրամանոցը » . — Շնորհ ունիմ Սրբազան Առաջնորդին , որ մեծ հմուտութիւն ունէր առ հասարակ Լեհաստանի Հայոց *Կրկրցնակ* (երկրացիի) լեզուին , որ նա ինձ հասկացուց թէ կամի քահանայն ասել թէ , Չեզ շատ սպասեցինք : Այս ալ ճանապարհորդին նոր ցաւ . տաճկերենէն զգուհեցայ , բայց գոհեալ ազատ կ'անականայի եւ կարատախանէի . այժմ արի այնպիսի հայերէն մը լսէ որ ոչ հասկանալ

կարողանաւ եւ ոչ պատասխանել: Խելօք խարուն կնիկ մարդ մը պարտեզը նստած՝ ինձ կրօք քէ, Մեր անասունը աղիկ կիփչէ: Եւ այդ խօսքին ամեն բառն ալ զիտեմ. բայց ինչ օգուտ որ միտքը չհասկըցայ. յետոյ իմացայ որ, Իրենց սոխակը լաւ կերգէ՝ ըսեր է: Օլախնակ, Ալամաննակ, Ջարուխնակ, երկրցնակ փռէ՛ք կիզուցիմ. օգկայ սորվուք չունիմ: Ըսել կուգէ եղեր քէ, Մոլտաներեն, Գերմաներեն, Ռուսերեն եւ Հայերեն, ամենն ալ կը խօսիմ. ուրիշ ուսմունք չունիմ: Միտքս լաւ պահեցի որ ուսն ազգին չարութիւնը կրօն. բայց երբ ձիւ մը զինը հարցի, ըսին քէ, երեսուն չարութիւն կ'աժէ: Տրքան զարմացայ այս տեսակ գնահատութեան՝ մինչեւ հասկացայ որ այս խօսքին մէջ ալ չարութիւն ուսի արծար բռնակին կ'ընանալէ: Քաղաքավարական բառեր են եղած՝ երբոր էրիկ մարդուն Արաչա ասես, եւ կանանց Պիքա: Բայց եւ զարմանալի հայկական ոճեր երբեմն կ'սես սոցա խօսակցութեան մէջ. ընտիր բառեր, փոխարեւորութիւն եւ շրջաբանութիւններ, որպէս քէ բնական հայացի ճարտարախօսութեամբ կ'ամին յայտնել իրենց Անցիկ լինելը: Հարցուր պատանու մը, Մանաստանի Հայուն, որ լեռնատանցիկն ալ խրքին կ'իսօսի, քէ կարդալ զիտեմ. կարելի է պատասխանէ քէ մայն չունիմ. վասն զի կարդալը երգել է. խօսիլը հաւուն է, իսկ ընթերցման կրօնն, զբողջը խօսեցընել: Բայց երանի քէ Պետարապիտ միւս քաղաքներն ալ այսչափ հայերեն խօսէին. եւ ալ այսչափ չարարութիւն՝ մինչեւ սովորէ:

Պնցիկ Հայազգիք ըստ մեծի մասին հարուստ կալուածատէրք, են բօսեսորք (զիւղ կառավարողք) եւ վաճառականք: Մեծ ազգասիրութիւն եւ ջերմեռանդութիւն ունին առ հասարակ: Եւ որովհետեւ այս քաղաքը Օրնէյի եւ Հօրինոս մէջ տեղն է, այն պատճառաւ այժմ Սրբազան Այցելուն տեղափոխեց այն տեղ Օրնէյի քանանայն՝ մինչեւ Զաքարեանց եկեղեցոյ շինութեան վերջանալը. բայց Պնցիկ Հայազգիք ջերմեռանդութեամբ յանձն առին շուտով պատրաստել փոքրիկ եկեղեցի մի, որոյ շինութիւնը եւ ներքին պատրաստութիւնքը յանձնուեցան Յակոբ եւ Յովհաննէս աղայից Փոփովիլը, Սարգիս Աղայի Չերքեզեան եւ Խաչիկ Աղայի Պոքշանեան: Այս Խաչիկ Աղան՝ բաց իշխութեան համար տալու օժանդակութենէ՝ յանձն առաւ բոլոր խաչկալին շինութիւնը, որում եւ խոստացաւ Առաջնորդը յուղարկել վայելուէ խաչկալի մը ձեռակերպութիւնը:

Պնցեկն յաջողակ ճանապարհորդութեամբ 126 վերստ անցնելով՝ հասանք Լիփքան գիւղաքաղաքը, որ Փրուր գետին եզերքը եւ Մոլտաիոյ սահմանագլուխն է. այս տեղ կայ մէկ տուն Հայ, եւ մէկ քանի անտուն անձինք. բայց պատուելի եւ անուանի անձն է Սարգիս Չերքեզ Տերտերեան Փոփովիլը՝ բարեպաշտ եւ ազգասէր վաճառականը: Կայ այս տեղ Հայոց հին եկեղեցոյ տներակներ եւ քանի մը գերեզմաններ հայերեն գրութեամբով եւ տասներորդ դարու բուսականներով: Ինչ քաղցր զգացմունքով կ'ընցուի վշտակիւր ճանապարհորդին սիրտը՝ տեսնելով աշխարհիս այսպիսի անկիւններ ընկած Հայկայ խեղճ գաւակները: Հազարաւոր ժողովրդոց եւ զանազան ազգաց մէջ ընկած քանի մը հոգի, բայց իրենց կրօնքը, ազգութիւնը եւ լեզուն պահած իբրեւ սուրբ առանդ, որ իւրեանց հոգւոյն հետ յանձնելու են Աստուծոյ իւրեանց վերջին օրը: Երբեք չպիտի մոռնամ եոցա այն իրենց բոլոր կեանքին մէջ միանգամ պատահած այս

անօրինակ ուրախութենէն դուրս փայլած երեսաց ժպիտը՝ արտասուաց հետ խառն: Նոքա լաւ կ'լինէին քէ կայ Առաջնորդ, կամ Հայն ալ ունի շատ փառքեր եւ հոգեւոր բերկրութիւններ, բայց չտեսնուած բան. նոքա քանանայ մը միայն կ'անաչէին, որ Հօրինէն Օրնէյ տարին մէկ կամ երկու անգամ անցած ժամանակը կ'անդիպէր այն տեղ, եոցա պիտոյքը կ'հոգար, հոգեկան մխիթարութիւններ կուտար եւ կ'երբար: Բայց լաւ է որ Լիփքանէն շուտով ելնեմ որ միտքս նոր ցաւերով չ'ընցուի: Այս Տերտերեան Սարգիս աղային տունը տեղւոյս առաջին կարգի տներն է, եւ իւր հայութեան եւ ոչ մի նշանը կորուսեր է, ալ եւ պատիւը եւ զովութիւններն անեցուցեր է այն տեղի օտար ազգաց առջեւ. մինչդեռ միտքս կրնեմ այն Հայերը, որ այդպիսի տեղեր ընկած՝ ոչ հաւատար կ'ապահանեն, ոչ լեզուն, ոչ անունը եւ ոչ ալ Հայ անուան հետ մասնաւոր արժանաւորութիւն կ'ունենաի եոցա վրայ. բողոքմ աղքատութիւնը եւ բաժնական կեանքը, եւ որ սոսկալին է՝ զայն որ կուրանայ օտար ազգաց առջեւ իրեն հայութիւնը:

Այս մտածմունքներով չգիտեմ ինչպէս անցուցի այն ճանապարհին ընդարձակութիւնը որ տարաւ հասոյց զիս Հօրին:

Այս քաղաքը, որ տաճկերէն Հօրուն զաշէսի ըստածն է, մօտ է երկու վերստիս Աստրիոյ սահմանագլուխին՝ Տնեսք գետին եզերքը. ունի 17,700 բնակիչ, ընդարձակ եւ հին բերդ, վեց եկեղեցի եւ մի սինակոկալ Հրէից, մի գաւառական ուսումնարան եւ մի քայքայեալ մզկիթ Տաճկաց: Ռուսաց Սպարապետ Կոմս Մինիկ 1739 թուին առաւ այս քաղաքը Տաճկաց ձեռքէն: Հօրինի մէջ կան Հայ բնակիչք 30-ի չափ կամ 5, 6 գերդաստանք. ունին հին եկեղեցի՝ Աստուածածնայ անուամբ, որ առնելով Տաճկի մզկիթ է եղեր. ունի տասներկու կրպակք եւ տունք՝ որոց արդիւնքովը կ'ապահանուի եկեղեցին: Բայց Հայք բաւական առաջաւորութիւն եւ յարգանք ունին, այնպէս որ քաղաքագլուխն է Պարոն Յովհաննէս Լուսեղենեան պատուաւոր Հայն Ռաբիշ արժանաւոր գիտելիք չունիմ այս քաղաքիս համար ըսելու. միայն, սիրելի ընթերցող մխիթարուէ այսքանով որ 17000 օտարազգի ժողովրդոց քաղաքագլուխն է Հայն:

Քաղաքէս 16 վերստ հեռի կրնակի հայազգի կալուածատէր Մանուէի Մանուկ Աղա Չօլազեան՝ արդարեւ տաղանդաւոր եւ աշխարհատես ծերունի: Սա իւր կառքովը հրապիրեց Սրբազան Այցելուն իւր գեղը Ռաշքով: Այս անձին երեք չափանոս եւ ուսումնական որդիքը եւ մի փեսան այս մէկ տարուան մէջ իջած էին իգերեզման, որոց բարի համբաւները եւ կենդանագիրները ճանապարհորդին աչքերը արտասուօք լեցուցին: Սորա որդւոց մէկը բաղուած է Վեննա, միւսը Փերերպուրկի համալսարանը հիւանդանալով՝ օգափոխութեան համար ճանապարհորդելու ժամանակը ճանապարհին վախճաներ է. իսկ երրորդը բաղուած է հօրը գիւղը՝ Մոլտովանի եկեղեցոյ դրան առջեւ, որոյ վերայ կատարեց այցելուն երեք եղբայրը հանգստեան պաշտօնը: Վերադարձանք նորէն Հօրին եւ գիշերեցինք այն տեղ: Միւս օրը ի՛՛՛ն Մայիսի ելնելով Հօրինէն՝ մէկ վերսք հեռի Արաք գիւղին առջեւի լաստերովը անցանք Տնեսք գետին եւ մտանք Փոտոլիոյ նահանգը ժվանեց կամ Զուանջա գեղէն դէպի Կամնից:

(Աւարտն ուրիշ անգամ.)